

Kazinczy *Orpheus*-ában jelent meg először Pálóczi Horváth Ádámnak *Az esztendő utolsó éjtszakája* című, Füreden készült s 1788. december 31-re dátumozott írása, amelynek egy teljesebb változatát szerzője utóbb, 1791-ben, közzé teszi majd *Hol-mi* kötetének második darabjában is. (21—41.) Különös, mai gondolkodásunk számára szinte groteszknak tetsző írás ez. Az óév utolsó napján az író azért várja be szabad ég alatt a naplementét, hogy megfigyelje, vajon nem mutat-e a lenyugvó nap „valamely véget mutató erőtlenségeket”, azaz: nem tűnik-e fel valami olyan jel, amely a világ végének közeledtére utalna. „Sok mesés képzelődéssel elfoglaltatott itélet-tétele” eleinte nem lát semmit, „reménytelen, lehetetlen, semmi edig meg-nem történtetett dolgot” nem tapasztal — csak egy szép estében gyönyörködhet. Kis idő múltán azonban észreveszi hosszan elnyúló árnyékát a fehér havon, s most — hiszen a nap már lement, sugarai nem ütközhetnek testébe — mégiscsak végigszalad hátán a hideg: talán egy ismeretlen égitest veri vissza a napsugarakat s „talán az az ismeretlen és láthatatlan égi test az, a’ melly nékem, és minden e’ Földönn lakó teremtéseknek utolsó véget jövendő!” A különös jelenség okán tovább gondolkodva megnyugszik (nyilván csak a földet övező, azt „abroncs”-ként tartó „levegő-oszlop”-on tört meg a nap fénye) s derűsebben elmélkedik tovább, de gondolatai — miután felvázolta a mindenség számára érvényben levő szisztémáját — hamarosan újra az egyetemes katasztrófa lehetőségére térnek vissza, egy lehulló csillag látványára újra csak felébred benne az a szorongás, amely miatt kiállt az esztendő utolsó naplementéjét figyelni a füredi estébe: „Oh hát ha ez is égi test volt, ilyen temérdek föld, mint ez a mi lakó helyjünk, és elérvén a’ maga kerengésének utolsó pontját, meg-akadt, el-pattant, tűzzel meg-ernésztetett. — Mit várhatunk? Földnek boldogtalan lakószói! Nékünk is utolsó el-változásunknak eszközéül, a tűz rendeltetett a’ Mindenhatótól.” — Az írás ebből a helyzetről levonandó, tehát egy bármikor bekövetkezhető s az egész emberiséget sújtó katasztrófa eshetőségének árnyékában szükséges erkölcsi tanulságok megállapításával fejeződik be.

Pálóczi Horváth Ádámnak ezek a világvég-váró (s korántsem elszigetelten megnyilatkozó) félelmei szoros kapcsolatban vannak azzal az egész világegyetemre vonatkozó elgondolással, amelyet felvázol ebben az írásában is — az utóbbi, a „Földnek boldogtalan lakószói”-hoz intézett keserves szózat éppen ezt a vázlatot zárja le. Ezt a koncepciót annak leglényegesebb elemei alapján nem nehéz azonosítanunk: Hatvani István tanítványának, a „hites mérnök”-nek, a természettudományok iránt szenvedélyesen érdeklődő fiatalembernek gondolataiban — bár egy különös, egyoldalú érzékenységen átszűrve és eltorzulva, de — a newtoni univerzum körvonalai derengenek fel. „Az a kékellő bółtozat, amellyet . . . az én szemeim . . . úgy képzeltek, mintha az valamely felettünk fel-emeltetett kerekded boríték vólna, nem egyéb, hanem egy meg nem határozható üres semmi . . .”, amelyet mi csak a fénysugarak természete miatt látunk „bółtozatnak”. Ebben a „nagy, meg-mérhetetlen ürességben” tartatnak — emberi ésszel el nem gondolható isteni erő által — „fenn függve” azok a „tsillogó tüzek”, amelyek csak a tőlünk való roppant távolságuk miatt tűnnek apró, fényes pontoknak, valójában „roppant nagy testek”, mind megannyi „világosító napok” ezek — mind a teremtő munkájának ered-

ményei, az ő „meg-mérhetetlen böltsességének és hatalmának ditsóító eszközei.” Nemcsak az arisztotelési-skolasztikus zárt világegyetem érvényessége szűnt meg azonban már számára is a „végtelen üreg” descartes-i eredetű (s Newton által végleg diadalra vitt) elgondolásával, de a világegyetem működését sem karteziánus szellemben képzele már el: az Isten itt nem olyan teremtő, aki a létrehozás után magára hagyhatja magától is működni képes gépezetét, hanem állandóan felügyel: ama roppant testeket az ő szüntelenül megnyilatkozó ereje tartja fenn a „végtelen üreg” „szörnyű üresség”-e felett. S ha Pálóczi vázlatában nem is különül el egymástól tisztán és élesen a descartes-i és a newton-i felfogás — nem tér ki pl. a két koncepció sarkalatos fogalmainak, a században oly sok vitát kiváltó taszításnak s vonzásnak kérdésére sem —, magának az isteni fenntartó s jobbító erő létének elismerése jellegzetes és félreismerhetetlen newtoni inspirációkról árulkodik. S éppen ezzel, tehát ennek az isteni *manus emendatrix*-nak tételzésével függ össze az írás legfontosabb, annak alaphangját meghatározó s ugyanakkor legtisztábban a newtoni világmép jelenlétére utaló jellegzetessége is: a katasztrófától, az univerzum összeroppanásától, ama roppant gépezet megzavarodásától való félelem. A tudománytörténetből tudjuk, hogy Newtonban a *Principia* matematikusát s az Apokalipszis kommentátorát nem lehet mereven szétválasztani: ugyanaz az intellektuális beállítottság nyilatkozik meg a látszatra eltérő tevékenységben —, az ateista következtéseket implikáló descartes-i mechanicista szemlélet ellen (mestereihez hasonlóan) Newton is kereste az isteni jelenlét nyomait az univerzumban, s az ő világegyetem-képe nemcsak a korabeli tudományosság rendelkezésére álló tényeivel volt összhangban, de pontosan kielégítette ezt a mélyről fakadó metafizikai igényt is. Világmépében tehát a természet törvényei önmagukban nem szüntethetik meg a káosz lehetőségét, a rend biztosítása érdekében a teremtőnek időszakonként közbe kell avatkoznia: ő tartja helyükön az állócsillagokat, ő biztosítja a mozgás mennyiségének állandóságát — magára hagyottan, az isteni közbeavatkozás nélkül a természet a nyugalomhoz és a halálhoz térne vissza.

Nem nehéz tehát észrevennünk, hogy a füredi ég boltozata, amelyen Pálóczi Horváth véget jövőndőlő jeleket fürkész, a newtoni szisztéma nyomán van berendezve: a világot ő is úgy képzele el, hogy abban szükség van az Isten fenntartó, jobbító, korrigáló kezének munkájára — csakhogy e kéz tulajdonosához való viszonya nélkülözi a teológiai ihletettséget. Ez a viszony nagyon is kétértelmű: létét elismeri ugyan, de láthatóan csak az „üres semmi” távolába tűnő, titokzatos, szeszélyes, az emberiség életét fenyegető hatalomként jelenik meg számára — feltűnő, hogy nem szolgál érdemleges vigaszként a lehetséges katasztrófa után várható másik élet eshetősége sem. S azt, hogy Newton e különös magyar követőjének a hite már bizonytalanságoknak, kételyeknek, sőt, zavarodottságnak adta át a helyét, természetesen nem csak ebből az írásából állapíthatjuk meg. Maga vallja be (vö. *A Lélek halhatatlansága felől való gondolatok* egyik jegyzése, *Hol-mi* II. 130–131), hogy hosszás filozófiai stúdiumok után végül is eljutott addig a pontig, hogy úgy vélte: a „Test az a' gondolkodó valóság”, s ugyanakkor arról is meg volt győződve, hogy a „Lélek test természeté”-ről alkotott véleménye nemcsak összeegyeztethető a keresztény vallás tanításaival, hanem igazán ez egyezik meg vele. Fiatalkori írásaiban azután állandóan visszatérő kérdés marad a test és a lélek problémája — különös, néha bizarr gondolatmenetei, megnyilatkozásai alapján ki lehetne mutatni, hogy nála már legtöbbször egy kételyekkel felbolygatott hit visszaszerzésének és megszilárdításának érdekében folyik a meditáció. Joggal vélhetjük tehát úgy, hogy ez a kételyekkel átszótt attitűd az alapja annak, hogy a newtoni rendszerrel már bizonyára jóval korábban megismerkedett fiatalember számára ez a szisztéma érvényben marad ugyan, de távolivá, ama „üres semmi” sötétjébe burkolttá válik az a hatalom, amelyre ez a szisztéma eredetileg nemcsak támaszkodik, de amelynek jelenléte nélkülözhetetlenül szükséges a világegyetem működéséhez. Így történik azután meg, hogy nála a newtoni univerzum interpretációja eleve egy különös, egyetemes katasztrófától, világvégtől szorongó magatartás dokumentumává alakul át — sőt, az interpretáció is a szorongás harsány szótlamai mögött húzódik csak meg.

Úgy látszik, hogy 1789 Pálóczi Horváth számára jelentős részben ennek a szorongásnak az esztendeje volt — ő nem Párizsra, hanem a titokzatos és fenyegető égboltra szegezi vigyázó szemét. Hiszen nemcsak 1788 utolsó estjén ijeszti meg saját árnyéka vagy egy lehulló csillag, de néhány nap múlva, 1789. január 10-én egy téli mennydörgést meghallván, újból égnek merednek hajszálai. (I. *Hol-mi* II. 62—65: *Téli Mennydörgés 10-ik Januáriusban 1789.*) „Resz-kess biztos szívem” — kiált fel, mert ha az év végén végül is nem látott olyan jelet, amelyből az „elaggott világnak” egészen közeli végére kellett volna következtetnie, most úgy véli: olyat tapasztal. „Borzadjatok haj szálaim” — folytatja tehát a kiáltozást — hiszen „A vóltat, s a ma lettét holnap követheti enyészet”. A januári égzengés kiváltotta költemény szinte neurotikus tünetként fogható fel, s így az is természetes, hogy a világhatásztrófa lehetősége által felébresztett rémület olyan fokú, hogy a szerzőnek most sem jut eszébe az Isten ilyen módon belátható hatalmából levonni a hitre vonatkozó s azt e század emberei számára nagyon erőteljesen támogató következtetéseket: ez a verse is *csak* az embernek az Isten előtti jelentéktelenségét, „por, hamu s féreg” voltát hangsúlyozza befejezésként, de nem szólaltatja meg a bizalom s remény szavát. S e tendencia erejét jól mutatja egy olyan műből készült fordítása (vagy csak versbe való átfogalmazása), amely a newtoni világméretet a században a leghatásosabban használta fel a keresztényi erkölcs tan megerősítésére. Edward Young — nálunk Péczeli József fordításában elterjedt — *Éjtszakáinak* huszonharmadik fejezete nyomán készült s minden valószínűség szerint 1788-ban keletkezett költeményéhez (*Ének az örökkévalósághoz*, in: *A lélek halhatatlansága felől való gondolatok*, 1788. 28—32) az eredeti műnek ugyan pontosan azt a részletét választja ki, amelyben tiszta hangsúlyt kap a newtoni univerzum által implikált fenyegetés is, ti. annak emlegetése, hogy ha az Isten nem tartaná s mozgatná a „roppant világot”, akkor a „valót az elébbeni semmiség felváltaná”.

Akik ismerik Szauder Józsefnek *Az estve és Az álom* című költemények elemzése elé írott eszmetörténeti bevezetőjét (I. *Az estve és Az álom*. Bp. 1970. 220—269.), azoknak talán máris feltűnt, hogy a fűredi meditációk jól kivehető kapcsolatban vannak azokkal a gondolatokkal, amelyek oly fontos szerepet játszottak Csokonai érett, nagy költészete kibontakozásában. Az idézett Pálóczi Horváth-írásokban található jellegzetes kifejezések s néhány nagyon fontos Csokonai-vers nem kevésbé fontos fogalma-motívuma között a megfelelések elég szembeötlőek ahhoz, hogy *hatásra* gyanakodjunk — amit csak valószínűsítene az az egyáltalán nem másodrangú Csokonai-költeményekkel dokumentált s mélyen intellektuális jellegű (noha ironikus villanásoktól sem mentes) kapcsolat, amely a két költő között az 1790-es évek elején kialakult. Szauder idézett tanulmányának eredményeire támaszkodva azonban úgy véljük, hogy ebben az esetben nem pusztán egy filológiai eszközökkel kimutatható hatásról lehet beszélni, hanem — ezen túlmenően — az összezsugorított motívumok mögött feltételezhetjük az *analóg* gondolkodói helyzet elemeinek jelenlétét is — bár ezt a rokonságot alaposan eltakarja az a tény, hogy a helyzetre Csokonai esetében egy európai méretek között is rendkívüli intellektus és költői tehetség, Pálóczi Horváth esetében pedig egy bár nagyon fogékony, de természetesen jóval kisebb formátumú személyiség reagál. A lehetőséget az első pillantásra talán merésznek tetsző feltételezésre azonban éppen e nagyságrendi különbség adja meg: a nagy költő sokszorosan áttételes, komplex világának egyes, az életművön belül elszigeteltnek tetsző elemei értelmezéséhez a hasonló elemeket a kiváló helyzettel közvetlen módon kapcsolatba hozó kisebb tehetség „modell”-ként szolgálhat. Így tehát, amikor a nagyon jellegzetes — hiszen Pálóczinál *egy* meghatározott gondolkodói helyzettel *nyíltan* összefüggésben levő — fogalmak-motívumok Csokonainál is előbukkannak, akkor talán joggal következtethetünk arra, ami nála közvetlenül és nyíltan nem látható, arra, hogy egy hasonló helyzet erővonalai befolyásolták a század legnagyobb magyar költőjének gondolatvilágát is.

A Csokonai és Pálóczi Horváth „szellemi életrajzá”-ban feltételezett párhuzamos elem lényegét úgy foglalhatjuk tehát össze (összefoglalván egyben a dolgozat első felében elmondottakat is), hogy benne *előbb* az univerzumnak egy olyan magyarázata van érvényben, amely önmagától nem működhet tökéletesen és véglegesen, amelynek szüksége van egy isteni hatalom fenntartó és újító erejére. E newtoni jellegű s eredetű elgondolás mellett *utóbb* azután a hitre vonatkozó — természetesen a gondolkodás egész más területéről származó — kételyek merültek fel, de ezek most már óhatatlanul ama *manus emendatrix* tulajdonosával szembeni többé-kevésbé erőteljes fenntartásokként jelennek meg: kétségessé válik a gondviselő Istennek nemcsak szándéka, hanem — esetleg — léte is. Ugyanakkor viszont nincs nyoma annak, hogy a világegyetem szisztémájára vonatkozó tudás lényegesen átalakult volna: az univerzumnak s a Földnek szüksége lenne ama fenntartó kéz erejére — csak hogy e kéz tulajdonosának arcvonásai egybemosódtak a „semmiség”-gel, kivehetetlenné váltak ama „végetlen üreg” sötétjében. S így ez az „üres semmi” — amely akár egy rejtélyes s kifürkészhetetlen Isten lakhelye, akár pedig tényleg csak a pusztá semmi — a nyugtalanság és a fenyegetettség forrásává válik az ember gondolatvilága számára: a világ instabilitásának élményét ébreszti fel.

Ha most innen tekintünk rá a Csokonai-oeuvre vonatkozó motívumaira, akkor mindenkéltől azt kell észrevennünk, hogy a költő számára az 1793 táján megismert s lényeges vonásaiban át is hasonított holbachi filozófia éppen kozmológiai szempontból nem nyújtott tartósan elfogadható magyarázatot. Igaz, a reprezentatív nagy versben, *Az átom* című költeményben megjelenik a „vigyázó természet” fogalma is, az a természet, amelynek állandó s zavartalan működéséhez nincs szükség semmilyen transzcendens beavatkozásra, amelynek munkájában nincs „hizak és enyészet”, hiszen „Pontos forgásának örök karikája /Egynek elfogytával másikat táplálja”. Csak hogy e stabil, mintegy önmagát korrigáló természetfogalom köré elgondolható univerzum-kép helyett (már e sorok írásának idején, de a továbbiakban is) Csokonai kifejezései egy olyan világra utalnak vissza, amelynek — a *Système de la nature* koncepciójával szemben — az instabilitás a legdöntőbb vonása. S ezt azért fontos már előre megjegyeznünk, mert közben nincs lényeges és igazán komolyan veendő jele annak, hogy *Az átom*ban oly nagy költői erővel s finom, személyes, „deformációk”-kal megfogalmazott materialista gondolat *egyéb* vonatkozásban — főleg a lélek halandósága, az ember monista felfogása kérdésében — jó ideig veszített volna számára érvényességéből. Itt nyilván nincs terünk Csokonai minden, e témakörre vonatkozó utalásának, közvetlen vagy közvetett megnyilatkozásának számbavételére és elemzésére, az azonban mindenképpen állítható, hogy *Az átom*tól az annak megfelelő kifejezéseit szó szerint újraidézó *Szeretetről* című prózai íráson vagy az 1796-os *Léthe* című versen át a Csokonai-líra egyik csúcsáig, *A pillangóhoz* szóló költeményig (melyet pedig éppen a halhatatlanság vágya ihletett) nem látható költőileg is érvényes s nemcsak alkalmi jellegű nyoma annak, hogy költőnk revideálta volna *Az átom* című vers alapgondolatait — a nagy, bár korántsem egyértelmű revideálásra csak 1804-ben, *A lélek halhatatlanságának* írásakor kerül majd sor. Az emberre vonatkozó tudást illetően tehát a holbachi inspirációkat mindenképpen tartósaknak kell ítélnünk, viszont annak a „vigyázó természet”-nek, annak az önnön munkája révén mindig azonos szinten levő, „hizak és enyészet” nélkül dolgozó természetfogalomnak az életét, amelyre jórészt *Az átom* című vers rendszerének biztonsága is épül — nem: ebben a vonatkozásban nála, az ő viszonylag ritka megnyilatkozásaiban nem egy biztonságos, mert önfenntartó természetre, hanem a világnak egy instabil, bizonytalan, összeomlással fenyegető felépítettségére utalnak a kifejezések. Jellemző pl., hogy éppen az első nagy felvilágosult versek születésével párhuzamosan s velük azonos módszerrel készült el *A földindulás* című költeménye, amely zsengeinek egyik kedvelt motívumát folytatva a földrengés szcénáinak leírásába az apokaliptikus látomását játszatja át — a költőnek, aki egyfelől már láthatóan nem hisz a lélek halhatatlanságában, másfelől az Ítélet előtti s világméretű összeroppanás továbbra is érdekes téma marad. S különösen jellegzetesnek kell tartanunk egy másik példát, az 1798 elején elkészült *Új esztendei gondolatok*

című költeményét — ennek a költő élete egyik fontos pillanatában, mondhatni határhelyzetében készült költeménynek első versszakában szintén az összeomlás lehetőségét magába rejtő világ körvonalai bontakoznak ki (hogy a következőkben azután a már bekövetkezett földi katasztrófák szolgáltatassák a lírai elmélkedés alapját), s itt különösen árulkodó — hiszen éppen ama „vigyázó természet” fogalmának teljes távollétét állapíthatjuk meg —, hogy az idő munkája „zavarba bonthatja” a természet hatalmas láncát, s hogy lehetőségként ott sötétlik a „hóltszénre” főtt nap látomása is. Ebben pedig ugyanúgy Pálóczi Horváth Ádám elemzett írásának egy motívuma cseng vissza (ő figyelte: nem mutat-e a nap „valamely véget mutató erőtlenségeket”), ahogy a hatodik versszaknak a letűnő csillagokra való utalása mögött szintén a füredi költő írásának emlékét sejtethjük meg. — S ahogy Csokonainak ilyen, a világ belső „konzisztenciájá”-ra vonatkozó képzeletében egy, a „zavarba bontás” lehetőségével fenyegető univerzum szerepel — ugyanúgy az instabilitást sugallja a híres Csokonai-kép is, amely oly tökéletes szemléletességgel mutatja be a Föld helyzetét a világegyetemben. Az elhalt költőbarátnak, Földi Jánosnak (*dr. Földről egy töredék*, 1801) Linné mutatja meg bolygónkat, onnan „fejűlről”, így: „Látod-e, mely kicsiny itt a föld, félérse vizekkel / Béfoglalva setét zöldes, félérse világos, / S mint félérésű citrom hintálva tulajdon / Terhe nyomásától, lóg a nagy semminek ágán . . .” — Ha ismét visszaemlékezünk Pálóczi Horváth említett szövegére, akkor észrevehetjük, hogy ezek a vessorok tulajdonképpen az ő jellegzetesen newtoniánus másfél oldalnyi elmélkedését sűrítik ragyogó költői rajzba — a föld ott „függött” a „szörnyű semmi” végetlen terében —, csak Csokonainál teljesen elmarad a már Pálóczi által is rejtélyesnek érzett s rettegve kommentált isteni erő emlegetése. A „nagy semminek ágán”, „tulajdon terhe nyomásától” félérett citromként „logó” föld képe nyíltan a hullás, a semmibe zuhanás eshetőségét sugallja — de ez a kép mégis közönyös, sőt, ironikus derűvel sugárzik.

Ha az ismertetett Csokonai-helyeket összevetjük a Pálóczi Horváth Ádámmal kapcsolatban elmondottakkal, akkor talán tisztán lehet látni, hogy milyen jellegű világkép szorította háttérbe az *álomban* felvillant s egy „vigyázó természet”-et feltételező szisztémát: Csokonai égboltja szintén az isteni gondviselő erőt nélkülöző s mégis newtoni elgondolás szerint van berendezve, tehát lényegében azonosnak tekinthető azzal, amely a Füreden meditáló Pálóczi fölé borult. De rögtön meg kell jegyezni, hogy valóban csak a felfogás tekinthető azonosnak, a hozzá való viszony egyáltalán nem, sőt, itt szinte csak a gyökeres különbségeket figyelhetjük meg. Először természetesen az a különbség ötlük fel, hogy Pálóczinál élete egy meghatározott időszakában tér vissza erőteljesen egy bizalmatlanul szemlélt Isten erejére támaszkodó newtoni univerzum problémája, Csokonainál viszont tevékenysége legkülönbözőbb időszakában, elsősorban, de ugyanakkor viszonylag ritkán kerülnek elő a jellegzetes megnyilatkozások. Úgy tetszik, hogy reá a világ törékenységének és instabilitásának gondolata kevésbé intenzív hatást gyakorolt — viszont hosszabb időn át is érvényes gondolat volt számára: ha erről a témáról ír, akkor ezt idézik a költemények. Itt azonban szükségképpen felmerül egy kérdés: hihető-e, hogy ez az eszkatológikus, az emberi lét értelmezésének végső kérdéseivel mélyen összefüggő kérdés pusztán alkalmi jellegű, közönyös, megverselendő témaként szolgált a költő számára? Csokonai rendkívül erős filozófiai érdeklődése (s nagyon gyakran: ihlete) úgy véljük, kizárja a témához való ilyenfajta — lényegében iskolás — viszonynak a lehetőségét, s fel kell tételeznünk azt, hogy nagyon is komoly szerepe volt „szellemi életrajzá”-ban, csak éppen elfedte, háttérbe szorította, pontosabban: csaknem láthatatlanná tette az a magatartás, amellyel tudomásul vette, amellyel reagált rá. Véleményünk szerint ugyanis Csokonai eredeti, első s a további költői út szempontjából is meghatározó jelentőségű válasza a newtoni szerkezetű, de Isten nélkül elgondolt univerzumra pontosan az ellentéte annak, amivel a füredi költő reagált — ez a válasz tudniillik nem más, mint a *Vidám természetű poéta* programja. Ez a fontos — s az eddigi kutatások jórésze szerint is „fordulat”-ként értékelt — költemény 1793-ban keletkezett, abban az időpontban, amikor a filozófus Csokonai „bemér-

hetően" (vö. Szauder i. m. 241) egy newtoniánus jellegű világszemlélet és a materialista gondolat ütközőpontján állott, amikor tehát hozzávetőleg azonos gondolkodói szituációba került a főre di parton néhány évvel korábban meditáló Pálóczi Horváth Ádámmal.

Szauder már említett tanulmánya tárja fel, hogy az induló Csokonaira milyen mély és termékeny hatást gyakoroltak Edward Youngnak és James Hervey-nek Péczeli József által magyarra fordított művei, ezek a fiziko-teológia irányzatához tartozó s Európa-szerte rendkívül népszerű alkotások. De ugyanebben a tanulmányban olvashatunk arról is, hogy a fiziko-teológia, a XVIII. század e divatos áramlata eredetileg a newtoni világnézet vallásos indítékú — a providencializmust megtámogató — felhasználása s vulgarizálása volt, amelynek produktumaiba ha kerültek is be a newtoni tanoktól voltaképpen teljesen idegen elemek (pl. a „lények láncolatá"-nak teóriája, sőt, a descartes-i „impulsió"), az isteni kézre rászoruló univerzumnak körvonalai sok szövegben meglehetősen tisztasággal rajzolódtak elő: providencia létezését ennél hatásosabban mi sem bizonyíthatja volna. Különösen vonatkozik ez Young, Péczeli Yungjának „Éjtszakái"-ra — nem is szükséges Csokonai zseniális fogékonysága ahhoz, hogy az erkölcstani fejtegetések s teológikus célzatú leírások mögött az olvasó észrevegye s megjegyezze egy newtoni jellegű világegyetem vázlatát. Úgy véljük tehát, hogy amikor Csokonai — miután „picturá"-ja számára tökéletesen kiaknázta — fokozatosan eltávolodik a fiziko-teológia gondolati naivságaitól, ez az elem, a fiziko-teológiai gondolat tulajdonképeni „magva" továbbra is életképesnek bizonyul, nem döntheti meg az előretörő materialista gondolat „vigyázó természet"-e sem — s így költőnk előtt is ott állt az isteni kézre rászoruló, de magát az Istent nélkülöző univerzum képe. Ez a kép (illetve ennek „derivátumai") — látunk példákat — vissza-visszatér majd a költői út legkülönbözőbb pályaszakaszain, de itt, megközelítően e helyzet kialakulásának pillanatában a *Vidám természetű poéta* című versét találjuk — azt a költeményt, amelyből kiderül, hogy pontosan erre a helyzetre adott választ: már csak azért is, mert a helyzetet — közvetetten bár, de — tükrözi a költemény. Az első versszakok ugyanis éppen Youngot és Hervey-t, az ő szomorú, temetői hangulatú világukat utasítja el. Csakhogy ebben a beállásban rögtön észre lehet vennünk egy redukciós mozzanatot, hiszen Csokonai tőlük, illetve magyarul megszólaló munkáikból (vö. Szauder i. m.) előzőleg éppen a földi világ szépségeinek, kellemeinek leírásához kapott tömegével szavakat, kifejezéseket: „picturájá"-nak rokokós veretéhez jórészt a Péczeli-féle fordítások stílári s jellegzetességei szolgáltatták a nyersanyagot. Ha tehát 1793-ban Csokonai Young és Hervey — számára a newtoniánus világszemléletet közvetítő — műveiben immár egyoldalúan csak a szomorúság forrását látja, akkor ezt a nézőpontváltozást a materialista gondolat előretörésének hatásával magyarázhatjuk, azaz: a komorságot, amely neki *most* műveikből árad, azzal a szorongással kell összefüggésbe hoznunk, amelyet a newtoni szerkezetű világ sugall azoknak, akiknek már nem valóságos a gondviselő Isten (vagy csak az isteni gondviselés) léte. Pálóczi Horváth Ádám éppen egy ilyen helyzetben ijedt meg — szószerint — saját árnyékától is, Csokonai viszont éppen ilyen pillanatban választja programosan a (költői gyakorlatát és elméleti érdeklődését egyformán mélyen befolyásoló) „vidám természetű poéta" attitűdjét. Ez a költői program tehát ama „semmiség", ama „végtelen üreg" nagyon is sötét háttére előtt fogalmazódik meg, s így e dolgozat tanulságát abban összegezzhetjük, hogy Csokonai rokokójának értelmezésénél számításba kell venni: az eredetileg egy instabilnak és törékenynek felfogott világra adott költői válaszból sarjadt ki.

L'auteur a examiné les traits analogues et différents du rapport de Csokonai et de son ami, le poète Ádám Pálóczi Horváth à la conception du monde newtonienne. D'abord, en analysant un groupe des ouvrages de Pálóczi, écrits vers 1788—89, il constate qu'ils contiennent une interprétation de l'univers newtonien vu du point de vue de la foi religieuse ébranlée, et que c'est la peur de l'apocalypse, de l'ébranlement de l'univers qui en est le trait le plus essentiel. Mais des motifs analogues (du point de vue de la terminologie) figurent souvent dans la poésie de Csokonai aussi, et tout porte à croire que la conscience de la fragilité et de l'instabilité du monde jouait un rôle important dans le monde des idées de ce poète aussi. Et il est démontrable que la poésie où il a exposé l'attitude caractéristique du poète rococo, intitulée *Le poète de nature gale* (Vidám természetű poeta, 1793) est une réponse poétique donnée expressément à cette pensée.